

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Володимир Шевченко

●

ПРЕДМЕТ І СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Зміст історичної реальності у європейській науковій та філософській традиції здавна виділяється як сфера Космосу (упорядкованого олюдненого світу), котра відмінна від оточуючої його позачасовості й безмежності неісторичного Хаосу. Останній, мовлячи словами Г. Сквороди, «тайна некая», котру поважали усі народи і позначали її різною символікою. Неісторичне постає як Невідомість, Ніщо і Небуття там, де завершується сфера людської діяльності або Космос.

Визначення історичного разом з тим має й інший аспект. Він зумовлений потребами людей розуміти суть і зміст власного буття у світі, тобто в Космосі. Саме в цьому аспекті виникає багато питань методологічного характеру, так як серед дослідників-істориків і філософів нині поширене інтуїтивне припущення, нібито історична реальність, як предмет пізнання, — це завжди очевидна данність. Завдання дослідника полягає нібито тільки в тому, щоб знайти «єдино правильний» принцип пізнання її прихованої сутності. Переважає в цілому думка, висловлена Л. В. Скворцовим: «Історія як наука охоплює різні аспекти суспільного життя. Вона може включати в себе й опис зовнішніх факторів і умов історичного процесу, діючих так чи інакше на події, що проходять у суспільстві»¹

Та все ж історична реальність не зводиться до предмету соціології, що вивчає суспільне життя, і не настільки очевидна, щоб про неї історик або філософ могли так впевнено писати, як це чинить згаданий вище автор. Засновник «філософії історії» Й. Гердер ще у XVIII ст. підкреслював складність історичної реальності, висловлюючи думку: «Рід людський навряд чи у силах повідомити нам історично вірні звістки про своє творення, про перші отримані ним настанови, про винайдення мови і перше своє місце проживання».² Мислителі XX ст. змушені теж визнати той факт, що «історія — це велике ще не вирішене питання».³

Подібні визнання вказують на незадовільне вирішення питання про предмет історичного пізнання сучасною наукою. Принаймні на сьогодні сформувалось декілька поглядів на внутрішню наповненість історичного буття, котрі можна вважати домінуючими. Один з них започатковується у давньоіндійській та давньогрецькій історіософській думці, котра сприймала історію як «театрально-карнавальне» дійство. Реальна історія в цьому плані витлумачується як «ілюзія», «театр», «лицедійство», де суб'єкт дійства — люди — залишаються однаковими. Міняються тільки «декорації», а їх переміна нібито й утворює реальну історію. Остання, з погляду А. Шопенгауера, не більше якоїсь «товмачки заму-

чених і засмиканих істот, котрі живуть тільки тим, «що поїдають одне одного».⁴

Розуміння історичної реальності як карнавалу навіювало і цілком протилежну думку, згідно з якою «остаточної відповіді» на питання «що таке людина?» немає. Людина виявляє себе по-новому у змінених обставинах буття. «Ми, власне, не знаємо, що таке людина, — пише К. Ясперс, — і це також відноситься до сутності нашого людського буття».⁵ Зрештою, цей підхід, як і попередній, фактично веде до розуміння історичної реальності як символічно-фіктивного дійства, під час якого все «мигтить» своєю багатозначністю, невизначеністю та умовністю. Історична реальність у своєму позитивному аспекті, тобто як світобуття людей, зображується в такому висвітленні як перманентний абсурд.

Інший підхід до визначення предмета історичного пізнання пропонує науково-позитивістська методологія. Спираючись на методики природознавства і запозичаючи з нього понятійний апарат, позитивізм спочатку вбачав предмет історичного пізнання у окремих фактах «природи» і суспільств, дослідження яких дало б змогу встановити загальні закони розумового розвитку людства. Позитивізм, підкреслював П. Лавров, поставив завдання усунути «всі сутності, реальні або ідеальні, буття яких не вказане у досвіді», щоб таким способом «уявився логічний процес розуміння зовнішнього світу людиною і процес внутрішньої історії людства».⁶

Проте задум позитивізму в цілому звівся до «техніки» збирання, старанного опису й класифікації різноманітних фактів на підставі подібності. Наслідок такої роботи був сумний для історичної науки, бо предмет її досліджень було проголошено неіснуючим. Провідний філософ-позитивіст ХХ ст. К. Поппер, зокрема, дійшов висновку про те, що «немає історії людства, а є лише безмежна кількість історій усіх аспектів людського життя».⁷ Але й таке визнання, з погляду К. Поппера, не пояснює суть предмета історичного пізнання, тому що різні аспекти людського життя спричинені недоліками людської природи. Саме завдяки тому, що люди мають вади, вони змушені якимось чином їх компенсувати, вступаючи у взаємодії і продукуючи цим історичний процес. «Конкретною історією людства, якби така існувала, — писав К. Поппер, — мусила б бути історія всіх людей. Вона мусила б бути історією всіх людських надій, всієї боротьби і страждань».⁸

Справжня історична реальність, з погляду К. Поппера, розгортається як ірраціональний рух людей-атомів, що упорядковується деякою мірою елітарними (правлячими) групами силоміць. Насильство ж обмежується раціональністю спеціально створених людьми інститутів та традицій. Історична реальність через все це є не більше, ніж «безліч несподіваних реакцій у тих структурах, реакцій, що їх взагалі неможливо передбачити».⁹

Досить активно проти екзистенціального й позитивістського тлумачення предмета історичного пізнання виступає марксистсько-ленінська методологія, що вбачає в них ознаку агностицизму, а не спроби вирішити проблему по суті. Марксистсько-ленінська методологія намагалась окреслити історичну реальність передусім шляхом протиставлення її «природі». Тобто у тому розумінні, що межі предмета історичного пізнання визначались відмінностями, котрі властиві людському суспільству і які відрізнялись від «природного», що належить позаісторичному існуванню. Історія в такому разі отожднюється із соціокультурною реальністю, а «неісторією» мислиться все природне буття. Зауважимо, що до «неісторії» К. Маркс, як свідчить текст його роботи «Німецька ідеологія», написаної спільно з Ф. Енгельсом, відносив і такий суттєвий аспект людського існування, як свідомість, у якої нібито «немає історії».

Потрібно однак підкреслити, що К. Маркс не завжди тримавсь одного погляду на історію, не завжди протиставляв суспільство, як «історію», природі, як «неісторії». Іноді він твердив, що буття людей є «природно-історичний процес», продовжуючи цим ідеї «філософії історії» Й. Гердера та Л. Фейербаха. Загалом, хоч К. Маркс історичне буття і витлумачував не завжди послідовно, проте у своїх ранніх творах, історію він вважав головним чином конструктивно-творчою діяльністю людей у природному довіллі. Тому основний чинник історії К. Маркс, як і Й. Гердер, вбачав у фізичній взаємодії людей з речовинами (праця) та у міжлюдському спілкуванні (мова, «духовне життя»), а також у «матеріальних відносинах» людей, опосередкованих різноманітними, формами спілкування.

Важливо вказати й на те, що розуміння історії К. Марксом у його «ранніх» творах, на відміну від його «пізніх» поглядів, а тим більше від пояснення історії у межах виниклого в 30-і роки ХХ ст. в СРСР «марксизму-ленінізму», рухається переважно річищем гуманістично-антропологічного підходу. Антропоцентричне сприйняття історії характерне і для української філософії. Стихії, рослини і тварини, не раз писав учитель Г. Сковороди Г. Кониський, не відають про те, хто вони такі і що собою являють. Про все те знає тільки людина, вона ж і постає речником та основним діячем плину світових подій. Комета, відзначав сучасник К. Маркса в Україні П. Юркевич, рухається по своїй орбіті, і їй байдуже, у якому положенні вона перебуває, де вона і що з нею може трапитись. Людині ж не байдуже ні її місце у світобутті, ні той статус, який вона обіймає у суспільстві, ні те, на що вона може сподіватись у прийдешньому. Тому тільки людина цікавиться історією, здатна відділити історію від неісторії, прагне пізнати й зрозуміти історію.

Гуманістично-антропоцентристська інтерпретація історії в цьому сенсі керується думкою про те, що історична дійсність постає одним і єдиним предметом науки, мистецтва і філософії саме тому, що «неісторія» розкривається і «підкоряється» людям тільки внаслідок пізнання та освоєння всього того, на що людина «поклала руку», «кинула оком» або куди «ступила» її «нога». Невідомість, яка була поза історією, людською дією ви-значається, по-значається, набуває міру та межі буття.

Історична реальність, як людський Космос, таким чином, не обмежується штучним (соціокультурним) буттям, котре створюється, людьми і неспроможне самовідтворюватись. Дійсна історія включає в себе і природний аспект, як самоіснуюче народження і самоперетворення буття. У цьому сенсі цілком правим був Є. Славинецький, який у своєму «Лексиконі» перекладав грецьке слово «історія» як «життепис» або «дієпис». Адже засада історичної реальності — це людська життєдія, яка викликає з Небуття і «втягує» в історію з «неісторії» природні речі, явища і процеси. Заодно люди створюють з них «паралельний» штучний світ культури й цивілізації, котрий або імітує природне, або раціонально контролює його існування.

Конституючим чинником і провідною ланкою історичної реальності завжди є життя людського роду і різноманітні способи його вияву. Маються на увазі народи, котрі утворюють різні суспільства і держави; життя окремих людей, як громадян (тобто внаслідок належності до «громади», народу) і як підданих держави. Суспільне і природне, таким чином, поєднані тільки у світі людей, який включає в себе масу «взаємовпливів» народів, суспільств, культур, держав, окремих соціальних верств, технологій життєдії, способів самоперетворень тощо. Причому все історичне завжди залишається відкритим для контактів з «неісторією», бо межа, що відокремлює Космос від Хаосу, відносна, залежить від людської діяльності. Отже, люди живуть у світі, як у

власній історії, тому вони й можуть пізнавати властиві їй природні й соціокультурні засади, рухаючись при цьому від знання цих засад до їх незнання і у зворотному напрямку.

Свідченням цього є великий комплекс природничих, технічних, гуманітарних і суспільних наук, що постає внаслідок вивчення олюдненого світу, тобто історичної реальності. Разом з тим це викликає низку методологічних питань, пов'язаних із визначенням місця історичної науки в системі сучасної науки. Зокрема: у чому полягає особливість історичного пізнання, якщо історична реальність досліджується найрізноманітнішими науками. Адже ніхто не заперечуватиме проти того, щоб якусь споруду вивчали інженери, художні твори — мистецтвознавці, а вжитковими речами, щоб цікавились майстри-ремісники. Разом з тим все це може досліджувати й спеціаліст-історик.

Професійний історик може вивчати рослини й тварини, окремих людей та їх об'єднання. Разом з тим усе це вивчають біологи, ветеринари, хіміки, медики, соціологи, економісти тощо. Загалом можна сказати так: природно-географічні, біологічні й технічні аспекти історичної реальності досліджуються комплексом природничих і технічних наук, а її соціально-культурні аспекти вивчаються розгалуженою сіткою філософських, соціологічних, юридичних, політичних, педагогічних, економічних та інших наук.

Оскільки різні аспекти історичного буття аналізуються системою наук і філософськими теоріями, оскільки створюється враження, нібито історична наука не має ніякого відносно чіткого предмета дослідження. Шукаючи цей предмет, вчені-історики нерідко бачать його у сфері політики та функціонування держав. Тому й історія людства часто зводиться до опису держав, їх політики, а зрештою — до опису діяльності «Великих» і «Талановитих», котрі «робили історію», тобто були політиками або ж слугували політиці. Першочергова увага при цьому приділяється тим «великим», котрі уміли, як писав колись Н. Макіавеллі, «пускати кров» підданам і «перемагати» свій народ, розв'язувати війни та чинити інші неподобства. Мирне життя народів внаслідок цього постає непривабливим епізодом між спровокованими «Великими» масовими убивствами людей та підкореннями народів з метою грабунків і наживи.

Насправді ж предмет історичної науки, як і всякого пізнання, невіддільний від людського життя. Кожен дослідник історичної реальності (природознавець, соціолог тощо), в тому числі й учений-історик, може вивчати скрізь і всюди тільки одну дійсність, а саме ту, що є «тут» і «тепер». Адже кожна людина живе не «вчора» і не «завтра», а виключно «тепер», і може пізнавати у свідомому й бадьорому стані тільки «тепер».

Проте життя «тепер», як і світобуття «тут», — це постійна метаморфоза, що «втікає» від людського сприйняття, якщо вона не залишає після себе ніяких слідів. Помітним і таким, що піддається дослідженню, є не те, що зникло, а символ, слід людського та природного існування, зміст яких не може змінитись. Людський рід та оточуюче його довкілля таких «слідів» залишають безліч. Ними є архітектурні споруди, технічні системи, знаряддя праці, тексти, культові символи, художні твори, некрополі, зруйновані поселення, сади, канали, одяг, як і все, що трапляється природним чином і не може змінитись (наслідки геологічних катастроф, зміни річищ, ареали тварин тощо). Словом, «тепер» історик може вивчати тільки те, що не минуло, що стійко і незмінно присутнє «тут», але присутнє як «давнє».

Давнє, і це слід підкреслити, не тотожне минулому, тобто воно не співпадає з усім, що безповоротно зникло у Небуття. Давнє завжди існує «тут» і «тепер» як така данність, котру неможливо ні змінити, ні

замінити чимось іншим. Тому давнє непорушне і нерухоме, хоч конкретна насиченість його розуміння міняється, оскільки одні «сліди» людського й природного буття руйнуються і переходять у минуле, а на їх місці чи в інших місцях появляються нові сліди історичного.

Єдність давнього, як непорушного, і плину життя людей та родів природного буття «тепер», утворює співбуття у часі або **сучасність**. Остання зв'язує штучне і незмінне з усім тим, що тільки створюється людьми і народжується природою. Пізнання історично реального, таким чином, постає завжди пізнанням сучасного, через що історичне дослідження завжди ситуаційне і актуальне. Воно осягає давнє тільки у контексті безпосереднього життя людей, котре співпадає з історичною реальністю та її засадами. Пізнаючи давнє «тепер», історик не тільки перетворює давнє у «своє» і «наше», але й додає, долучає до давнього самого себе і життя свого покоління. Тому історичне пізнання сучасного набуває форми єднання «нас» з «іншими», котрі знову «оживають» у лоні сучасності. Історичне пізнання, таким чином, відновлює актуальність існування давнього, надає йому форми «позачасової» повноти у межах сучасного.

Це означає, що історик, на відміну від природознавця, спеціаліста у галузі техніки чи соціології, не «колекціонує» факти і старожитності, займаючись їх описом, а виступає перш за все «філософом життя», якому завжди є **предмет дослідження там, де є слід людського існування**. Історика цікавить, наприклад, не пшениця, як «об'єкт», а виключно у зв'язку з давніми поселеннями людей та системою землеробства. Історик вивчає вулкани, але не як вулканолог, а у зв'язку з подіями, схожими на «останній день Помпеї».

Саме тому, що історик у природних процесах, техніці та мистецтві шукає сліди людського існування, **предмет історичного пізнання синтетичний, бо його утворює різноманітність змісту історичної реальності**. Стихії і природні існування, наука і техніка, віра і повір'я, культура і безкультур'я, мир і війни, філософія і політика, освіта і поезія, мандри і праця, словом, всі знання, розуміння і світогляд, утілені в олюдненому світі, зосереджені в предметі історичного пізнання. Без нього люди ніколи б не змогли визначитись у світі, збагнути себе у «дзеркалі» довілля, а разом із довіллям — перед невідомістю, сутінками Небуття.

Причому принципова особливість предмета історичного пізнання полягає в тому, що дослідник не може створювати його штучно. Вчений-хімік, науковець-інженер, соціолог та інші можуть створювати свої об'єкти дослідження спеціально. Історик же зустрічає давнину («далеку» і «близьку») як таку, предметність операції з якою завжди погрожують знищенням, втратою досліджуваного об'єкта. Історичне пізнання внаслідок цього не може бути таким вільним, а то й свавільним, як це має місце у багатьох природничих, технічних і соціогуманітарних науках. Історик позбавлений можливості чинити з речами так, як це робить, наприклад, ботанік, перехресшуючи рослини, інженер, об'єднуючи кілька механізмів у одну систему. Не може історик діяти і як художник, який, поєднуючи різні способи малювання, створює нову образотворчу техніку. Стосовно ж соціології, слід мати на увазі міркування Е. Дюркгейма, П. Сорокіна та інших про те, що соціолог сам може створювати собі «суспільства», котрі хоче дослідити.

Історичне дослідження завжди обмежене сучасністю, котра не дозволяє йому вивчати щось інше, ніж вона сама. Історик в цьому відношенні вічний бранець (полонений) сучасного, де виключається все минуле, тобто те, що не успадковане даним поколінням від попередників. Минуле неможливо знати. Так, ми не зможемо ніколи дізнатись про число шлюбів і «ропуст» (розлучень) у Києві у XII ст. на тисячу

жителів. Ніколи ми повністю не збагнемо, наприклад, світогляд Т. Шевченка або П. Куліша, бо для цього ми не маємо багатьох матеріалів, що втрачені і ніколи не відновляться. Якраз тому, що історики досліджують давнє, а не минуле, вони можуть деякою мірою реконструювати минуле, залишаючи при цьому багато питань без відповіді. Історичне пізнання внаслідок таких обставин завжди незавершене, хоч давнє може досліджуватись стільки, скільки воно, як окрема річ чи зібрання документів, існує.

Історичне пізнання разом з тим зберігає свою особливість як мистецтва. Вивчаючи нагромадження давнини, вчений-історик діє як митець, що створює справжню картину, яку «писали», «будували» і «малювали» різні люди і людські покоління, готуючи різні «звіти» про свою роботу, пишучи протоколи судових засідань, урядових нарад, створюючи романи та будуючи мости й тунелі. Зайняті своєю працею, люди у безладді повсякденного існування бачать, пізнають і розуміють тільки частки, уривки сучасності, котра також міняється, залишаючи нові ознаки, що доповнюють наявну історичну реальність.

Відомий вислів Г. Гегеля про те, що «філософія — це епоха, схоплена думкою», постає у порівнянні з історичною наукою скоріш гіперболою, ніж констатацією реальності пізнання. Справжнім «архітектором епохи» виступає більше всього історик, котрий із символів давнини — документів, речей, фольклору тощо — будує картину епохи і представляє її в думках. Щоб досягти такого високого мистецтва, потрібна велика праця, тим більше, що знаки давнього можуть вивчатись і представниками інших наук. Проте **історичне пізнання специфічне саме тим, що прагне встановити у процесі дослідження давнини контакт, взаємодію з тими людьми, які тепер для нас недосяжні** так само, як недосяжний для фізика рух електрона, якщо фізик не має належних приладів. Скажемо так: розшифрувавши написи на деяких плитах Кам'яної Могили під Мелітополем, А. Кифішин дав можливість нам вступити у «діалог» з тими далекими нашими пращурами, які жили в Україні ще 5—6 тисяч років до теперішнього літочислення.¹⁰

Доцільно підкреслити особливість створеної людьми давнини. Мається на увазі те, що давнина завжди штучна, непорушна, мистецька, містить у собі емоції, чуття, погляди, відношення людей, що набули в ній предметно-символічні форми. Тому давнина завжди нежива, «мертва», але у системі сучасності є сукупність індивідуального та оригінального. Поставши в історичному дослідженні як документ, ідол, спору, вжиткова річ тощо, створене людьми «давнє» виступає також і як фрагмент «картини» сучасності, відділений від новітнього, котре плинне і хитке.

Давнє, таким чином, взаємодіє з тим новим, що започатковується, а тому проявляє у цій взаємодії нові властивості. Давнє нібито «модернізується» у плині сучасності, залишаючись при цьому «позачасовим» і непохитним. При цьому створена людьми давнина, відчуваючи вплив новітнього, завжди перебуває під загрозою руйнування і переходу, перетворення у Ніщо. Заодно тільки давнє для історика є те справжнє **джерело**, що «переживає» саме себе. Адже воно існує весь час «тепер», хоч його соціальне призначення, тобто усе те, для чого воно створювалось, вичерпане.

Підсумовуючи аналіз, відмітимо, що історичне пізнання осягає не всю історичну реальність, а тільки зв'язки людей між собою та з довкіллям у межах історичної реальності, процес олюднення стихійного і природного, їх «виклик» із Небуття людською діяльністю. Отже, предмет історичної науки — сучасність, у системі якої акцентується давнє. Воно функціонує як база, обставини, засоби, моделі діяльності, якими люди користуються у повсякденності. Осягаючи «дуже давнє» та «нове давнє», історик може інтерпретувати здобуті знання в контексті певної

філософської методології. Проте плідність його роботи визначається неціннісно-смысловим тлумаченням фактів, а глибиною розкриття функціонального змісту взаємодії «давнього» і «недавнього», тобто сучасного.

Оскільки історик пізнає сучасність, остільки його робота завжди ситуаційна. Адже давнє розкриває свій зміст не внаслідок експериментів, а головним чином тому, що пов'язане з новим у системі сучасності. Причому давнина слугує історичному пізнанню «позачасовим» компонентом історичної реальності, на тлі якого і відштовхуючись від якого вивчається її рух, процес перетворення.

Історики вивчають природні процеси, але не у розумінні «природної історії» І. Канта, тому що таке вивчення для історика — не самоціль. Історик цікавиться передусім тим, що роблять люди під впливом стихій, як люди взаємодіють з родами природного буття і чим це для них завершується. Еколог же, наприклад, вивчаючи ті ж процеси, що і історик, цікавиться передусім тим, як дія людей позначається на довкіллі, на плінні природних процесів.

Досліджують історики також соціальні, політичні, етичні, правові, економічні, освітні та інші відносини людей, тобто суспільне життя. Проте і тут їх цікавлять не самі ці відносини, а те, чому люди вступають якраз у такі, а не інші відносини, чому постало це, а не інше, суспільство, чому виникають і зникають народи, як взагалі складається порядок суспільного буття, якщо воно, зрештою, підпорядковується неісторичному Ніщо.

Досліджуючи історичну реальність, професійний історик, таким чином, прагне створити адекватний образ буття людського роду у створеному ним світі й певним чином «упорядкувати» теоретично таке буття. Тому історичне пізнання функціонує не як збирання, «узагальнення», класифікація і періодизація старовини, а як сперта на багатовіковий досвід практична «філософія життя». Історик, пізнаючи давнє, прагне налагодити діалог сучасників з минулими поколіннями, реконструюючи їх життя. Проте реконструкція — це відновлення минулого у акті пізнання. Історична реконструкція завжди постає як обґрунтоване припущення, гіпотеза, деяка вірогідно правдива схема.

Історик, звичайно, може будувати гіпотези щодо майбутнього, яке буває можливе і неможливе. Можливе — це прийдешнє, котре вже реально існує в сучасності. Воно представлене дітьми, молоддю. Вивчаючи дітей, те, що вони засвоюють, як ставляться до батьків, дідів, до культури й природного довкілля, історик може прогнозувати наступні переми в історичній реальності. Тому історичне пізнання співмірне самопізнанню людського роду у плінні світових метаморфоз. Можна також твердити про те, що історична наука, саме як наука, а не як «навчальний предмет», що викладається в системі освіти, є поліфонічна діалектика, пізнання поколінь людей. Вона реалізується різноплановими дослідженнями давнього і прийдешнього у подіях і у контексті сучасного.

Джерела та література:

1. Скворцов Л. В. История и Анти-история. — М., 1976. — С. 5.
2. Гердер Йоган. Идеи к философии историчеловечества. — М., 1977. — С. 270.
3. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. — М., 1990. — С. 73.
4. Шопенгауэр Артур. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 72.
5. Ясперс Карл. Там само. — С. 62.
6. Лавров П. Л. О религии. — М., 1989. — С. 309.
7. Поппер Карл. Відкрите суспільство і його вороги: У 2-х т. — К., 1995. — Т. 2. — С. 293.
8. Там само.
9. Там само. — С. 106.
10. Див.: Кифішин Анатолій. Шумерські та протошумерські написи Кам'яної Могили. // Український світ. — № 1—3. — 1995.